קובץ מחקרים על מחזור כמנהג בני רומא

איטליה

כתב עת לחקר תולדותיהם, תרבותם וספרותם
של יהודי איטליה

העורך: ראובן בונפיל

סדרת מוספים, 4

האוניברסיטה העברית בירושלים
הפקולטה למדעי הרוח המכון למדעי היהדות ע״ש מנדל

איטליה

כתב עת לחקר תולדותיהם, תרבותם וספרותם
של יהודי איטליה

עורך
ראובן בונפיל

סדרת מוספים, 4

קובץ מחקרים
על מחזור כמנהג בני רומא

בעריכת אנג׳לו מרדכי פיאטלי

יו״ל עם מהדורת פקסימיליה של ׳מחזור כמנהג רומה׳,
שונצין — קזאל מיורי רמ״ו (1485–1486)

הוצאת ספרים ע״ש י״ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים

ההפצה: הוצאת מאגנס
ת"ד 39099, ירושלים 91390, טל' 02-6586659, פקס' 02-5660341
www.magnespress.co.il

©
כל הזכויות שמורות
להוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס
האוניברסיטה העברית ירושלים
תשע"ב / 2012

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם
לאכסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני
או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת מהמו"ל.

מסת"ב ISBN 978-965-493-621-7
eBOOK ISBN 978-965-493-622-4

נדפס בישראל
דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

פתח דבר		ז
ראובן בונפיל	קווים לאופייה של תרבות היהודים באיטליה במאות הט״ו והט״ז	1
יצחק יודלוב	ה׳מחזור כמנהג רומה׳, דפוס שונצינו רמ״ו — היבטים טקסטואליים, ביבליוגרפיים והלכתיים	11
פיטר ש׳ לנרד	מקונטרסי פיוטים עד הדפוס הראשון: מבחר הפיוטים כתיעוד לשלבי העריכה של מחזור בני רומא	37
אנג׳לו מרדכי פיאטלי	ביבליוגרפיה של מחזורים וסידורים כמנהג בני רומא	51
מיכאל ריז׳יק	ה׳מחזור כמנהג רומה׳, דפוס שונצינו רמ״ו ומסורת הניקוד	115

נספחים

פיטר ש׳ לנרד	׳מחזור כמנהג רומה׳, שונצין — קזאל מיורי רמ״ו: תוכן הספר ומפתח הפיוטים	145
יצחק עקיבא סץ	נוסח ברכת המזון כמנהג בני רומא	161

פתח דבר

אין חולקים על התהילה והשבח המגיעים בדין ל׳חברת יהודי איטליה לפעולה רוחנית׳ על פעילותה המבורכת בשטחים שונים ובפרט על פרסומיה השונים הקשורים בדרך זו או אחרת בתרבותה ומורשתה הרוחנית של יהדות איטליה המפוארת. מעטים בעולם כולו בתי־כנסיות לפי מנהג בני רומא ועל אחת כמה וכמה במדינת ישראל, שבה קיים בית־כנסת אחד ויחיד לפי מנהג בני רומא העתיק, השוכן כבוד בלב ירושלים. והנה סביב לבית־כנסת זה מתרכזים אנשי ה׳חברה׳ הנז׳ המזכים אותנו בין השאר, כאמור, בפרסומים שונים, גדולים וקטנים, המופיעים בהידור־רב.[1]

מנהג בני רומא

נראה לי שראשיתו של המחקר המודרני על תולדות נוסח התפילה השגור בפי יהודי איטליה היא מכתבו של שמואל דוד לוצאטו (טריאסטה 1800 — פדובה 1865) אל חוקר הפיוט הדגול לאופולד (יום טוב) צונץ (דטמולד 1794 — ברלין 1886) מיום יג בתמוז תקצ״ח (1838). איש אשכולות זה, שהרביץ תורה בבית המדרש לרבנים בפדובה, חשף בפני ידידו צונץ, בפשטות ובטוב טעם, את עושרו של עולם התפילה והפייטנות במחזור כמנהג בני רומא, ודרכו לעמיתיו המשכילים בארצות אשכנז:

לכבוד ידידי החכם המפואר [...] מהר״ר יום טוב צונץ ברכה ושלום.

ממכתבך היקר מר״ח סיון ראיתי והשתוממתי כי לא בא עד היום לנגד עיניך מחזור בני איטליאה או בני רומה, ואז נזכרתי כי גם ידידנו החכם המופלא מוהר״ר שי״ר [שמואל יהודה רפפורט] נ״י לא ראה אותו בזמן שכתב תולדות הקליר [...] אז אמרתי בלבי: איך יתכן שאכהה את עיני להודיע לרבים מחזור כ״י והראן, וספרים אחרים כ״י מארצות רחוקות, וממחזור בני איטליאה, אשר אני שוכן בתוכם, אתעלם? לכן הנני אליך ידידי היקר לרוות צמאונך ולמלאות את שאלתך, ולהודיעך תכונת המחזור הזה בכל פרטיו.

דע נא ידידי כי היהודים אשר באיטליאה הם נחלקים (בענין התפלות) לשלשה מנהגים: מנהג אשכנזי, מנהג ספרדי, ומנהג איטליאנו או מנהג בני איטליאה, או מנהג בני רומה, או מנהג הלועזים; וכל אחד משלשת המנהגים האלה יש לו בתי כנסיות לעצמו, וסדר תפלה ומחזור לעצמו, כלם נדפסו כמה וכמה פעמים. ידידנו [...] יוסף אלמנצי יש לו אקסעמפלאר יפה מאד על קלף מסדור תפלות בני רומא

1 נתן פריד, ׳הערות לביבליוגראפיה של מחזורים וסידורי תפילה לפי מנהג בני רומא, מאת י׳ יוסף כהן׳, ארשת ה (תשל״ב), עמ׳ 494.

> דפוס בולוניא שנת עזרך (1537), גם דפוס אחר על קלף ויניציאה שנת ש״ט על יד קורנילאו אדיל קינד.
> ספר תפלה כפי המנהג הנ״ל עם תרגום בלשון איטלקית מאת שד״ל נדפס בווין בדפוס שמיד בשנת 1829, ונדפס שנית בליוורנו בשנת 1837.
> תפלות מנהג איטליאה הן הן תפלות האשכנזים והספרדים, עם קצת חלופים ותוספות; אך המחזור הוא מנהג בפני עצמו, וכולל קצת מפיוטי מחזור אשכנזי, וקצת מפיוטי מחזור ספרדי; והנשאר אשר איננו לקוח לא מפה ולא מפה הוא מלאכת פייטנים איטלקיים, אשר הן מפיוטיהם מאומה במחזור אשכנז וספרד, כגון הקרובות לצום הרביעי ולצום העשירי [...] אשר (לפי הנראה מלשונם) הם לר׳ אלעזר הקליר, והרבה פיוטים לר״ש גבירול ולר׳ יהודה הלוי ושאר משוררים ספרדים. ואולי תתמה עלי איך אני מזכיר הקליר בין האשכנזים, והלא איטלקי היה, ומעיר Cagliari במדינת Sardegna, ודע אמנם כי נזהרתי בלשוני והזכרתי הקליר לא בין משוררי אשכנז, אלא בין בעלי מחזור אשכנז, כי כן רוב פיוטיו נמצאים במחזור אשכנזי, והוא נשיא ראש לכל בעלי המחזור ההוא [...] הדפוס הראשון מן המחזור הזה [כמנהג בני רומא] הוא דפוס שונצין וקזאל מיורי בשנת רמ״ו בשני חלקים [...] ויש ממנו ביד ידידנו יואל הנ״ל [יוסף אלמנצי] עקסעמפלאר אחד על נייר ואחד נחמד ויפה על קלף. ועתה ארשום לך ידידי היקר ראשי פרקים מכל הנכלל בשני חלקי המחזור הזה.[2]

כך אפוא שד״ל — שהתפלל כל חייו לפי נוסח אשכנז — הרחיב את היריעה ועבר לתיאור מפורט של תוכן ׳מחזור מנהג רומה׳ דפוס ראשון (שונצין — קזאל מיורי רמ״ו). בחלוף ימים ושבועות, שלח לחוקר מברלין סקירה מקיפה בהמשכים על מחזור כתב יד מאויר, אף הוא כמנהג בני רומא, אשר הועתק בפיזארו בשנת רמ״א (1481), בעת שכתב יד מפואר זה היה בין אוצרותיו של ידידו הטוב, הגביר גבריאל טריאסטה.[3] באיגרות הללו ידיעות חשובות על הפיוטים הרבים הכלולים במחזור, על מחבריהם, על סגנונם של הפיוטים ואפילו הצעות לפתרון קושיות לשוניות ופרשניות של טקסטים ליטורגיים מסוגים שונים. הכול כפי שהשיגה ידו של חכם מזהיר זה בעת שחֵקר השירה העברית עוד היה כאבן שאין לה הופכין.

בשנת תרט״ז יצא לאור החיבור ׳מבוא למחזור בני רומא׳, פרי עטו של שד״ל, שצורף ל׳מחזור כל השנה כפי מנהג איטאלייאני׳ על פי בקשתם של המדפיסים מליוורנו שלמה בילפורטי וחברו. לימים כונתה מהדורה זאת בשם ׳מחזור שד״ל׳, אף שאין ולא כלום בין שד״ל לבין הגהת המהדורה ההיא (שאגב — איננה חפה כלל משגיאות ומשיבושים). שד״ל הסתפק בכתיבת הקדמה לשני חלקי המחזור ובעריכת ׳סדר העבודה כמנהג אפ״ם׳ (אסטי, פוסאנו, מונקאלוו) מלווה בפירושיו. בחיבורו הקלאסי עמד לוצאטו על ייחודו וחשיבותו של מנהג בני רומא ועל ייחודם וחשיבותם של פיוטיו בהשוואה לספרי תפילות של מנהגים האחרים (רומניא, אשכנז, צרפת, ספרד ועוד), ואף הזכיר את מהדורותיו הראשונות:

2 שאלתיאל אייזיק גראבר (מהדיר), אגרות שד״ל, פרזעמישל תרמ״ב, חלק שלישי, עמ׳ 433–458 (הציטוט בעמ׳ 433–434).

3 אגרות שד״ל, עמ׳ 459–476. כתב יד ששון, מס׳ 23. ראו: בצלאל נרקיס, כתבי־יד עבריים מצויירים, ירושלים 1992, עמ׳ 173, לוח 53.

> מחזור ענינו הֶקֵף, והוא מלשון חזור חזור שהוא תרגום ירושלמי של סביב, ומזה מחזור הלבנה ומחזור החמה, ענינם הקף (ciclo); ובלשון סורי אומרים להוראת הסבוב חדַד (בדל״ת תמורת ז״ן), ובספרי דֵי רוסִי נמצא ספר גדול בלשון סורי, הכולל סדר תפלות ופיוטים לכל השנה כפי מנהג קצת כומרים היושבים אצל נינוה, ושם הספר חוּדְרַא, כלומר מחזור [...] מחזור בני רומא נדפס קודם לכל שאר מחזורים, כי הדפוס הראשון ממנו היתה התחלתו בתשרי שנת רמ״ו (1485) בעיר (קטנה) שונצין, והשלמתו בסוף השנה הנ״ל בקזאל מיורי (ב׳ המקומות הם בלומברדיאה במדינת קרימונה) ע״י המדפיסים המפוארים בני שונצין, ועוד שתי פעמים נדפס אחר כך על ידי המדפיסים הנ״ל, ואחר כך נדפס בבולונייא בשנת ש׳, והיתה השלמתו בערב חג הסכות ש״א, והוא עם פירוש נכבד, מלאכת הרב רבי יוחנן טריויס ז״ל, וקרא לפירושו קמחא דאבישונא, והפירוש הזה לא נדפס עוד פעם אחרת, אך המחזור בלא פירוש נדפס כמה פעמים [...] המנהג הזה נוהג ברוב קהלות איטליאה, וגם בסלוניקי הוא נוהג בשני בתי כנסת, אחד נקרא איטליאה ישן, ואחד נקרא איטליאה חדש. המנהג הזה עיקר שמו מנהג בני רומא, והוא נקרא גם כן מנהג לועז, מנהג לועזים, מנהג ק״ק איטליאני, ובדפוס מנטובה שנת ש״ך דפוס קטן בסוף החלק השני (והראשון לא בא לידי) מצאתי כתוב מחזור איטלי [...] מאיטליאה ובפרט מעיר רומא (אשר משם הלכו למגנצה עם קרלו הגדול רבי קלונימוס ורבי משה בנו, והם הפיצו מעינות התורה באשכנז) נתפשט המחזור בארצות הצפון, וגם חכמי הצפון הוסיפו בו פיוטים רבים ועזבו קצתם.[4]

נוסח התפילות המכונה ׳מנהג בני רומא׳[5] — עם מנהג רומניא הקרוב אליו — הוא מנהג התפילות העתיק ביותר הנהוג בארצות אירופה. נוסח זה הוא חוליה חשובה בתולדות התפילה בישראל, ובו ניכרים בעליל שרידי מנהג ארץ ישראל הקדום, על אף שכוסה לימים בשכבות של פסקי דין, הלכות ונוסחים בבליים כשאר המנהגים.[6]

4 שד״ל, מבוא למחזור בני רומא, מחזור כל השנה כפי מנהג ק״ק איטאלייאני, ליוורנו תרט״ז, ח״א, עמ׳ טו–טז (= שמואל דוד לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, תל אביב תשכ״ו, עמ׳ 34–36).

5 ראו: דניאל גולדשמידט, מנהג בני רומא, בתוך: שמואל דוד לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, לעיל הערה 4, עמ׳ 79–102 ובהערות שם (חזר ונדפס בתוך: דניאל גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש״ם, עמ׳ 153–176) וראו גם: אלברטו משה סומך, עיונים בנוסח התפילה של יהודי איטליה, שרידים יח (תשנ״ט), עמ׳ לה–נא, ולאחרונה: Peter Sh. Lehnardt, ‘Redactions of the prayer book according to the Italian rite. First reconsiderations on the basis of the different outlines of the liturgical poetry’, *Italia* 20 (2010), pp. 31–66.
על מסורת הלשון במחזורים כמנהג בני רומא, ראו: מיכאל ריז׳יק, מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים תשס״ט. על ההשפעות המאוחרות על המנהג (רובן בעקבות תורתם של חכמי הקבלה) ומבקריו מן המאה הט״ז והלאה, ראו: מאיר בניהו, וויכוח הקבלה עם ההלכה, דעת 5 (תש״ם), עמ׳ 95–99; רות למדן, שני כתבים משל ר׳ משה באסולה, אגרת לתלמידיו ודרשה לשבת משפטים, מיכאל ט (תשמ״ה), עמ׳ קעא–קצג.

6 עזרא פליישר, ׳בחינות בשירת פייטני איטליה הראשונים׳, הספרות 30–31 (1981), עמ׳ 131–167; על תהליכי מעבר של איטליה הדרומית, בין אזור השפעת תרבות ארץ ישראלית לבין תרבות ׳בבלית׳, ראו: Roberto Bonfil, *Tra due mondi. Cultura ebraica e cultura cristiana nel Medioevo*, Napoli 1996, pp. 3–133; אברהם גרוסמן, ׳אימתי פסקה ההגמוניה הארץ־ישראלית באיטליה?׳, עזרא פליישר, מרדכי ע׳ פרידמן, יואל קרמר (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה

השם המקורי הוא ׳מנהג לועז׳ או ׳מנהג לועזים׳ (דהיינו מנהג היהודים דוברי השפה הלאטינית או השפות הרומניוטיות למיניהן), או ׳מנהג בני רומי׳ (בני רומא, או בני רומה). נוסח זה היה נהוג ברומא רבתי וכנראה גם בקהילות דרום איטליה עד גירושן הסופי במאה הט״ז (1541). מרומא התפשט המנהג לקהילות מרכז איטליה וצפונה, ומכאן השם ׳מנהג איטאלייאני׳, כלומר המנהג המשותף לכל קהילות אדמת איטליה. כמו כן התפללו קהלים לפי מנהג זה גם בעיר צפת במהלך המאה הט״ז ועד תחילת המאה הי״ז,[7] וכאמור גם בבתי כנסת אחדים שבקושטא ובשאלוניקי. יש המכנים אותו ׳מנהג איטלקי׳ לפי השפה העברית בעת החדשה.[8]

כתבי יד של סידורים ומחזורים כמנהג בני רומא נשתמרו בהעתקות רבות בספריות ברחבי העולם. ברשות המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים יותר מ־600 צילומי כתבי יד כאלה (כולל כתבי יד מאוחרים שהועתקו אחרי המצאת הדפוס), רובם מן המאות הי״ג–הט״ו. כתב היד הקדום ביותר הנושא תאריך הוא כתב יד פריז Heb. 599 (מכון לתצלומי כתבי יד עבריים, סרט מס׳ 11472), משנת כ״ה (1265), אשר הועתק לכאורה ברומא. בהקשר זה, מן הראוי להזכיר כתב יד קדום נוסף, המעיד על המציאות הליטורגית שרווחה באיטליה קודם לכן: זהו ׳סדר חיבור ברכות׳, כנראה מן המאה הי״ב, שהיה שמור בספרייה הלאומית בטורינו והתכלה בשרפה בשנת 1904. בידינו נשארה רק העתקתו בידי שלמה זלמן שכטר ומחקרו של אברהם שכטר, עם נספחיו.[9]

׳מחזור כמנהג רומה׳, שונצין–קזאל מירי רמ״ו

ה׳מחזור כמנהג רומה׳ הוא ראשון המחזורים שראו אור עולם בתקופת ביכורי הדפוס העברי. מלאכת הדפסת המחזור ארכה כמעט שנה תמימה, במילים אחרות — מתשרי רמ״ו (10 בספטמבר — 9 באוקטובר 1485) עד יום כ באלול רמ״ו (21 באוגוסט 1486). במהלך

גיל, ירושלים 1998, עמ׳ 143–157; ישראל מ׳ תא־שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים 2005, בפרט בעמ׳ 63–70, 76–78.

7 דניאל קארפי, בתרבות הרנסאנס ובין חומות הגיטו, תל אביב תשמ״ט, עמ׳ 236–255; אברהם דוד, עלייה והתיישבות בארץ ישראל במאה הט״ז, ירושלים תשנ״ג, עמ׳ 120–121.

8 אליה שמואל הרטום, ׳מנהג בני רומי (נוסח התפילות של האיטלקים)׳, ידע עם ב (תשרי תשי״ד), עמ׳ 3–6; הנ״ל, ׳מנהג בני רומי׳, מחניים 33 (תשי״ח), עמ׳ 79–82; מנחם עמנואל הרטום, המנהג האיטלקי בירושלים עיה״ק, ירושלים תשנ״א, עמ׳ 11.

9 Abraham I. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy, based on a unique manuscript entitled Seder Hibbur Berakot*, Philadelphia 1930; Israel Davidson, ‘The “Seder Hibbur Berakot”’, *JQR* 21 (1930–1931), pp. 241–279. אמנם יש הבדלים מהותיים בין ׳סדר חיבור ברכות׳ לבין המחזורים כמנהג בני רומא מן המאות הי״ג–הט״ו ואינני יודע מה טבעו של החיבור ׳סדר חיבור ברכות׳. בעניין תארוך כתיבת החיבור ועריכתו יש חילוקי דעות בין החוקרים. ישראל מ׳ תא־שמע (התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס״ג, עמ׳ 18) מזכירו כעדות הקדומה ביותר על נוסח התפילה באיטליה ׳שנערך ונתחבר במחצית השנייה של המאה השתים עשרה׳, בעריכתו של ר׳ מנחם בן שלמה, אך בעמ׳ 250–251 הוא מצביע דווקא על המחצית הראשונה של המאה הי״ב. יש המאחרים את עריכתו של החיבור למאה הי״ג, וראו פ׳ לנרד באסופת מאמרים זו, עמ׳ 45. אולם על פי מספר תצלומי כתב היד המקורי, המופיעים בספרו הנ״ל של אברהם שכטר, ניתן לקבוע שכתב היד הועתק כנראה בדרום איטליה במאה הי״ב. חובתי הנעימה להודות לידידי פרופ׳ מלאכי בית־אריה שהואיל בטובו לחוות את דעתו בנושא.

ההדפסה נאלצו המדפיסים להעתיק את מקומם משונצינו (סונצ׳ינו, Soncino) לקזאלמג׳ורה (Casalmaggiore), כ־75 ק״מ דרומית־מזרחית, כנראה בעקבות קשיים ועיכובים בלתי ידועים לנו. ניתן לשער שהדפסת שני חלקי הספר רב־ההקף החלה בו־זמנית בשונצינו והושלמה בקזלמג׳ורה כעבור 11 חודשים.[10] ספר גדל־ממדים זה — מכיל את תפילות כל השנה, ושזורים ביניהן הדינים וההלכות השייכים לסדר היום ולמעגל השנה כולה[10א] לכל בית יהודי — נועד בראש ובראשונה לבני קהילת רומא ולמאות קהילות ׳בני רומא׳ (׳והנטפלים אליהם׳ כלשונם של המדפיסים) שבמרכז איטליה ובצפונה בשלהי המאה הט״ו, ולא עבורם בלבד, כך לפחות קיוו בני שונצינו, ככתוב בקולופון הספר:

> עלינו לשבח לאדון הכל אשר נתן לנו כח ואמץ את ידינו לזכות את הרבים ולהשלים הספר המקודש הזה, נתקבצו בו [...] מהדברים הטובים והתפלות, תחינות ובקשות [...] מלבד הדינין והפסקים הרבים ושאר דברי חפץ היקרים שנכתבו בו שאין ראוי לבית כשר מבני עמינו להיות זולתם, עם היותו כולל כל צרכי הבית ושיזדמן צרכו וידיעתו, מראש השנה ועד סופה [...] נעשה ונסדר על ידי יודעי ספר ומביני מדע ודיוק ואשר ידעו הסדר הנאות [...] באופן היותר שלם שאפשר [...] כפי הנהוג לקהל [...] קדוש רומ״ה והנטפלים אליהם מבני עמינו. ומה ראוי לכל אחד מבני עמינו, אף שלא יהיה מאנשי הקהל הנזכר [...] להמציא לידו ולהיות אצלו ובביתו כלי נכבד ומקודש [...] היתה התחלת בנין הספר הזה על ידינו בני שונצי״ן בעיר שונצין בחדש תשרי שנת רמ״ו [...] והשלמנוהו פה קזאל מיורי בשני בשבת בעשרים יום לחדש אלול שנת חמשת אלפים ומאתים וששה וארבעים [...] דהיינו שנה תמימה בקרוב פעלנו ועשינו [...].

המחזור נדפס כאמור בשני חלקים, בגודל 2° (פוליו). מידות המחזור הן 28,3 × 20 ס״מ (על פי עותק מוזיאון יהדות איטליה). בחלקו הראשון 166 דפים (קונטרסים [א]–טו[8], יו[2], יז–כא[8], כב[6]), כאשר הדף הראשון ודף 166ב חלקים. בחלקו השני של המחזור 154 דפים (א–יח[8], יט[10]). הדפים בשני החלקים אינם ממוספרים, אך קיים מספור של הקונטרסים והגיליונות (עם השמטות ושיבושים). אין כותרי־עמוד, שומרי דף או שומרי קונטרס. שטח הסִדָּר: 19 × 13,5 ס״מ (על פי עותק מוזיאון יהדות איטליה).

הטקסט מודפס בשלושה סוגי אותיות מטיפוס ספרדי: (א) אותיות רבתי מרובעות בלתי מנוקדות למילות־פתיחה (איניציאלים) ולתפילת ׳אתה נותן יד לפושעים׳ (תפילת נעילה ליוה״כ בח״ב, דף 99ב–100ב); (ב) אותיות מרובעות קטנות יותר עם פיסוק וסימני רפה לרוב טקסט התפילות (ועוד); (ג) ׳אותיות רש״י׳ (כתב בינוני ספרדי מסוגנן שהתפתח באיטליה), ללא פיסוק לרוב ההלכות וההוראות, לתפילות בודדות ולפירוש הרמב״ם למסכת אבות. שם הויה ושם ה׳: יי (בשתיים או בשלוש יוד״ין, כאשר הי׳ השלישית מעל שתי הי׳ האחרות), ה׳, ׳אלדים׳, ׳אלקים׳ (ולפעמים גם בצורתו הרגילה בה׳). השלמת סופי שורות באמצעות הגדלת רווחים בין התיבות והוספת אות (או מספר אותיות) מתוך התחלת המילה שבשורה הבאה.

10 ראו: יצחק יודלוב, ׳המחזורים הראשונים כמנהג בני רומא, שונצינו רמ״ו — פאנו רס״ד׳, קרית ספר סד (תשנ״ב–תשנ״ג), עמ׳ 1435–1448.

10א ההלכות המרובות שבמחזור זה לוקטו רובן מתוך ספר התדיר לר׳ משה ב״ר יקותיאל מן האדומים, וראו יצחק יודלוב בספר זה, עמ׳ 28–34.

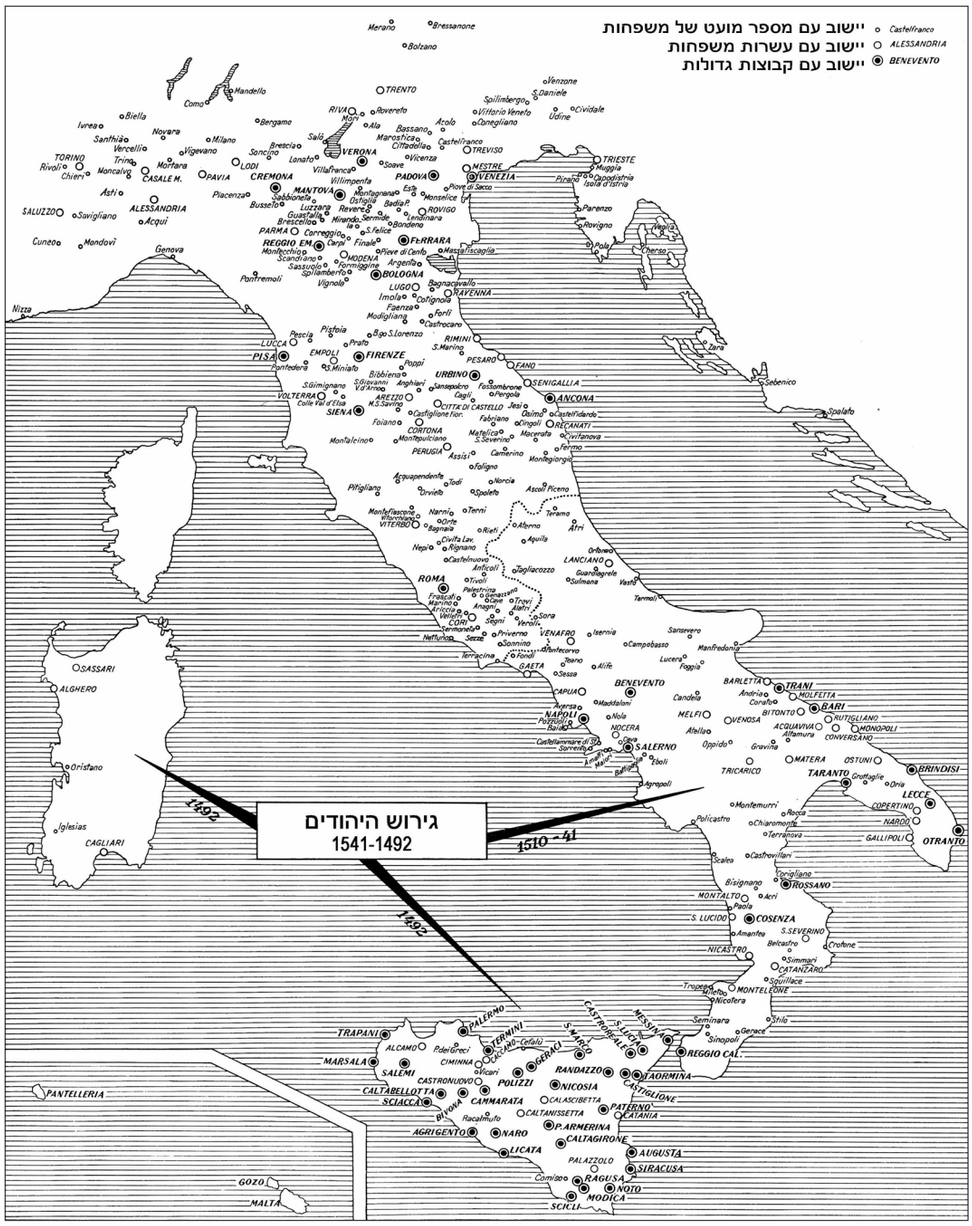

יישובי היהודים באיטליה, 1450–1550. על פי א׳ מילאנו, Storia degli ebrei in Italia, טורינו 1963

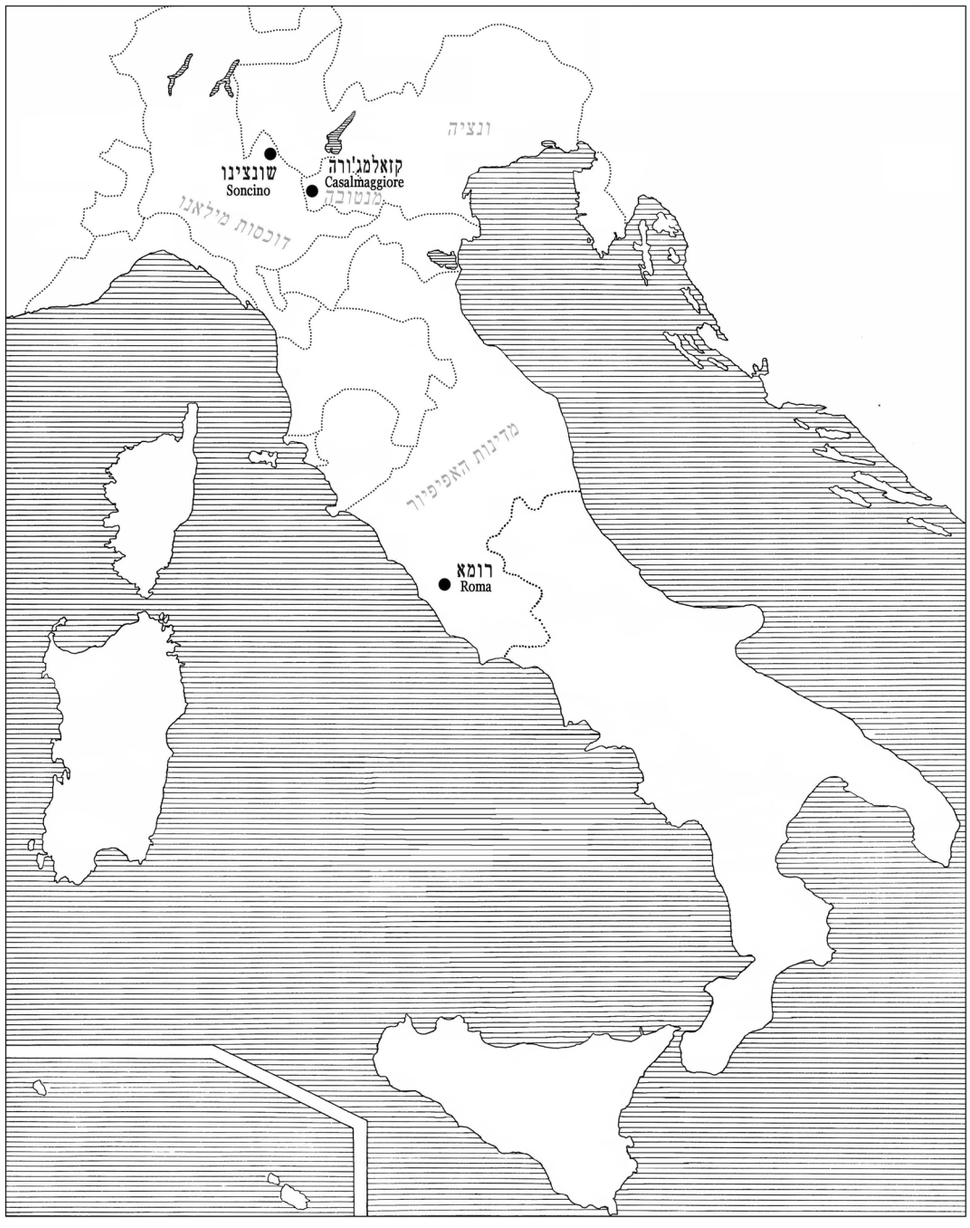

רומא, שונצינו וקזאלמג'ורה במפה הפוליטית של איטליה, בעת הדפסת המחזור

המחזור קושט בעיטורי חיתוכי עץ: (א) מילות־פתיחה משני גדלים שונים נדפסו באותיות רבתי חלולות (לבנות) בתוך לוחיות מעוטרות בעלים ובפרחים על רקע שחור: 'ואתה' (ח"א, דף 5א); 'לעולם' (ח"א, דף 6ב); 'נשמת' (ח"א, דף 26א); 'הא' (ח"א, דף 70ב); 'שיר' (ח"א, דף 98א); 'משה' (ח"א, דף 106ב); 'שמור' (ח"א, דף 123ב); 'ויהי' (ח"א, דף 141ב); 'שומע' (ח"ב, דף 1ב); 'הושענא' (ח"ב, דף 117ב); 'אום' (ח"ב, דף 122ב); 'דברי' (ח"ב, דף 130א). (ב) עיטור עגול על רקע שריגים ופרחים, ובו המילה 'מצה' באותיות חלולות בלתי נפרדות (ח"א, דף 72א).[11]

המהדורה הראשונה של המחזור שכיחה למדי, באופן יחסי, שהרי אופנברג (בצנזוס שלו) מונה לפחות 44 עותקים ממנה, בהם 17 שהודפסו על קלף (כולל עותקים רבים שבתוכם מעורבבים קונטרסי מהדורת רס"ד וכן טפסים בלתי שלמים). כל זאת נוסף למספר עותקים השמורים כיום באוספים פרטיים וכאלה שאבדו במלחמת העולם השנייה.[12]

פקסימיליה של מחזור רמ"ו, על שום מה?

מחזור בולוניה עם פירושו של ר' יוחנן טריוויס משנת ש'–ש"א (1540) חזר ונדפס במהדורת פקסימיליה פעמיים (ניו־יורק תשנ"ג ואשדוד תשנ"ז), ובאתרי האינטרנט ימצא הקורא בקלות מהדורות דיגיטליות אחדות. לעומת זו, מהדורת פקסימיליה של המהדורה הראשונה, שונצין–קזאל מיורי רמ"ו טרם נדפסה בעידן המודרני (למעט תדפיסים מהמחזור, כגון ההגדה של פסח שראתה אור בברלין בשנת תרפ"ג ושנית בתל אביב בשנת תשל"ג). זאת, חרף חשיבותו של המחזור כמקור לחקר תולדות התפילה בישראל.

קביעת נוסחי התפילה של יהודי איטליה ושל מנהגיה נעשתה לרוב, לא בצדק, על יסוד בדיקת תוכנו של מחזור בולוניה הנ"ל.[13] השוואה מדוקדקת של גרסאות התפילה ושל רשימת הפיוטים

11 לתיאור פיזי מפורט של הספר ראו: פרץ תשבי, 'דפוסי ערש (אינקונבולים)', קרית ספר סד (תשנ"ב–תשנ"ג), עמ' 698–709, מס' 39; יצחק יודלוב, 'המחזורים הראשונים כמנהג בני רומא, שונצינו רמ"ו — פאנו רס"ד', שם, עמ' 1435–1448; שמעון יקירסון, קטלוג האינקונבולים העבריים מאוסף ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו־יורק וירושלים תשס"ד, כרך א, עמ' 140–148, מס' 30 (על קטלוג זה ראו: יצחק יודלוב, על קטלוג האינקונבולים העבריים של בית המדרש לרבנים בניו־יורק, סיני 143 [תשס"ט], עמ' קן–קס); Adrian K. Offenberg, *Catalogue of the Books printed in the XVth Century now in the British Library* [BMC Part XIII: Hebraica], London 2004, pp. 42–44, 167–171. בקטלוג של אופנברג יש לתקן את תאריך הדפסת הספר: 5246 (במקום 5247). (על הקטלוג של אופנברג ראו: B. Hass Weinberg, 'The British Museum catalogue of Hebrew incunabula: an evaluation of its information (design and indexes)', *The Indexer* 25 [2006], pp. 12–15.

12 Adrian K. Offenberg, *Hebrew Incunabula in Public Collections. A first international census*, Nieuwkoop 1990, pp. 107–108, 204, no. 83; Idem, *A choice of corals*, Nieuwkoop 1992, p. 159; Robin C. Alston, *Books printed on vellum in the collections of the British Library. With a catalogue of Hebrew books printed on vellum compiled by Brian Sabin Hill*, London 1996, pp. 1–18 (introduction), pp. 179–212 (Hebrew books): pp. 207–208; יצחק יודלוב, דפוסי קלף בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, יהושע רוזנברג (עורך), אסופת קרית ספר: מחקרים במדעי היהדות וביקורות ספרים, ירושלים תשנ"ח (מוסף ל'קרית ספר', סח), עמ' 261–273.

13 גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, לעיל הערה 5, עמ' 154; ראו גם: מחזור מנהג איטלייאני לפי הנהוג

בין דפוס רמ״ו (וכתבי היד הקודמים לו) לבין מהדורת בולוניה מצביעה על הבדלים ניכרים פה ושם (לצד הבדלי גרסאות זעירים)[14]. תוצאות העיון בנוסח התפילות כמופיע על פי הדפוס הראשון מדגישות ביתר שאת את הקרבה שבין מנהג רומא לבין מנהג רומניא בעת התגבשותם לפני המצאת הדפוס.[15]

להלן אני מבקש להצביע על הבדלי נוסח אחדים בין דפוס רמ״ו לבין דפוס בולוניה, המעידים — בין היתר — על הזיקה בין מנהג רומא לבין מנהג רומניא ועל קרבתם לתורת ארץ־ישראל:

(א) במחזור רמ״ו בברכות השחר, סדר הברכות שונה לחלוטין: ברכת ׳המעביר חבלי שנה מעיני ותנומה מעפעפי׳ והבקשה המצורפת לה ׳יהי רצון מלפניך [...] שתרגילני לדבר מצוה׳ נדפסו לפני שאר ברכות ההשכמה.[16] נוסח הברכה השנייה היא ׳שלא עשני גוי׳ (תחת ׳שעשיתני ישראל׳), ברכת ׳מגביה שפלים׳ איננה כלל[17] והסדר הפנימי זהה לנדפס בסידור אשכנזי, דפוס לובלין שי״ד.[18]

(ב) הלכות אחדות נשמטו במהדורת בולוניה, כגון הדין בעניין הבדלה על פת (במקום יין), הנדפס במחזור רמ״ו, חלק ראשון, דף 22ב.[19]

בכל הקהילות, הגיה, תרגם לאיטלקית והוסיף הערות מנחם עמנואל הרטום, רומא תשמ״ח–תשנ״ב (3 כרכים).

14 על דרך משל אציין מעט הבדלי נוסח בין שתי המהדורות: (א) פיוט ׳אדון עולם׳ לא נדפס במחזור רמ״ו, בראשית הספר. לעומת זו נדפס בבולוניה (ח״א, קונטרס א, דף 4א); (ב) בסדר תחנון לימי שני וחמישי, הפסוק ׳מה נאמר לפניך יושב מרום׳ והליטניה ׳תכלה ממנו אפך וחמתך׳ לא נדפסו במחזור רמ״ו (וזה הדין ב׳סידורילו׳, שונצין רמ״ו). וראו: גולדשמידט, מנהג בני רומא, לעיל הערה 5, עמ׳ 160. (ג) לפני סדר קריאת התורה לשני וחמישי נשמטה הפסקה ׳ותגלה מלכותו עלינו מהרה [...] ואמרו כל העם אמן׳ (ייתכן שהפסקה נשמטה בטעות בעת ההדפסה ושאין מדובר כאן במנהג שונה. ראו במחזור רמ״ו, ח״א דף 29א). (ד) בניגוד למהדורת בולוניה, בסוף ׳יהי רצון לפני אבינו שבשמים׳ הנאמר אחרי קריאת התורה בימי שני וחמישי, שלושת הפסוקים ׳כי לך הוחלתי׳ (תהלים לח, טז), ׳למען יחלצון׳ (תהלים ס, ז) ׳הושיעה המלך יעננו׳ (תהלים כ, י), לא נדפסו ברמ״ו. (ה) בברכה שלפני קריאת שמע בערבית (ברכת ׳מעריב ערבים׳) לימי חול, הנוסח בדפוס רמ״ו הוא ׳ושמו חי וקים׳ ולא ׳ושמו אל חי וקים׳ כבבולוניה. ראו: גולדשמידט, שם, עמ׳ 160; (ו) בעמידת מוסף לשבת, הנוסח הוא ׳תקנת׳ תחת ׳תכנת׳ (כמו ברוב כתבי יד); (ז) נוסח ההבדלה שונה במקצת. ראו יודלוב בקובץ מחקרים זה, עמ׳ 17–18, הערה 28.

15 יוסף ברוך סרמוניטה, נוסח התפילה של יהודי סיציליה, חיים ביינארט (עורך), יהודים באיטליה: מחקרים יוצאים לאור במלאת מאת שנה להולדתו של מ״ד קאסוטו, ירושלים תשמ״ח, עמ׳ 131–217, בפרט עמ׳ 138–140. סרמוניטה מטיל דופי במחקריו של גולדשמידט ומונה שיקולים מיתודיים בעניין קביעת מאפיינים ייחודיים של נוסחי התפילה השונים (רומניא, רומא, סיציליה ועוד).

16 וכך בכתב יד ׳מחזור מוסקוביץ׳ (ומן הסתם בכתבי יד רבים אחרים). ראו: שלמה צוקר, מחזור מוסקוביץ — מעשה ידיו של יואל בן שמעון: סופר־מעתיק ומצייר אשכנזי–איטלקי של כתבי יד עבריים, כתב יד Heb. 4° 1384, ירושלים תשס״ה, עמ׳ 24. גולשמידט (מנהג בני רומא, לעיל הערה 5, עמ׳ 154–155) מזכיר את סדר המקובל, לפי הנדפס בבולוניה (עם ברכת ׳המעביר חבלי שנה׳ והבקשה שלאחריה בסוף שאר הברכות. ב׳תפילת יחד׳, שונצינן רמ״ו, הסדר הוא כמו בבולוניה.

17 ראו: יודלוב בספר זה, עמ׳ 17, הערה 28. ב׳סידורילו׳, הנוסח הוא: ׳שלא עשאני גוי׳. ברכת ׳מגביה שפלים׳ כן מופיעה ב׳תפילת יחד׳ (׳סידורילו׳, שונצין רמ״ו).

18 יצחק עקיבא סץ (עורך), סדר רב עמרם גאון, תפלת חול, ירושלים תש״ע, נספחות, עמ׳ 9–10 (אך במחזור שלנו, ברכת ׳ליעף׳ איננה כנהוג במנהג רומא, וכאמור ׳ברכת המעביר׳ ובקשת ׳יהי רצון׳ נמצאות בראש הסדר).

19 ראו: ישראל מ׳ תא־שמע, מנהג אשכנז הקדמון. חקר ועיון, ירושלים תשנ״ב, עמ׳ 221–233. על

(ג) בסוף התפילה למוצאי שבת, במקום המאמר ׳אמר רבי אלעזר׳ (תלמוד בבלי, ברכות סד, א) נדפסה ברכת השיר בזו הלשון (הניקוד נאמן לעותק מוזיאון יהדות איטליה):

׳תִּתְהַלַּל מֶלֶךְ בְּפִי כָל קְדוֹשִׁים וּבְיִשְׁרֵי לֵבַב וּבְקֶרֶב יְשָׁרִים יִתְרוֹמָם שִׁמְךָ מַלְכֵּנוּ וּבְמַקְהֵלוֹת יִשְׂרָאֵל עַמֶּךָ יִתְפָּאַר שִׁמְךָ וְזִכְרְךָ מֶלֶךְ מַלְכֵי הַמְּלָכִים לְנֶצַח נְצָחִים וְתִתְרוֹמַם עַל כָּל בְּרָכָה וּתְהִלָּה כַּכָּתוּב וִיבָרְכוּ שֵׁם כְּבוֹדֶךָ וּמְרוֹמָם עַל כָּל בְּרָכָה וּתְהִלָּה [נחמיה ט, ה] וְכָתוּב וִירוֹמְמוּהוּ בִּקְהַל עַם וּבְמוֹשַׁב זְקֵנִים יְהַלְלוּהוּ [תהלים קז, לב] וְכָתוּב בְּמַקְהֵלוֹת בָּרְכוּ אֱלֹהִים יְיָ מִמְּקוֹר יִשְׂרָאֵל [תהלים סח, כז]. בָּרוּךְ אַתָּה יְיָ מֶלֶךְ מְהֻלָּל בַּתּוּשְׁבָחוֹת׳.[20]

(ד) בהגדה של פסח, הפסוק ׳שפוך חמתך על הגוים אשר לא ידעוך ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו׳ (תהלים עט, ו) אינו מופיע במחזור רמ״ו לפי המסורית האיטלקית הקדומה.[21]

(ה) בדפוס בולוניה נשמטו כל ההלכות, התפילות והברכות שבסוף המחזור שלנו (ח״ב, דפים 153ב–154ב): ׳סדר הברכות׳, ׳דין ברכת היין׳, ׳דין סדר זימון׳[22] ותפילת הדרך.

עותק מוזיאון יהדות איטליה ע״ש ש״א נכון

טופס המחזור שעל פיו נדפסה מהדורת הפקסימיליה הנלווית לספר זה, שמור באוסף מוזיאון יהדות איטליה ע״ש ש״א נכון. מדובר בעותק שלם ונאה (למעט סימני עש וכתמי דבק בודדים, בעיקר בדפים האחרונים) הנדפס על קלף ושסימונו: On 1332. מידות הספר הן 28,3 × 20 ס״מ. בכריכה הפנימית מודבק תו־ספר: ׳מספרי בית הכנסת כפי מנהג בני רומי — ירושלים׳ וכן הקדשה בדפוס: ׳ספר זה נועד לבית הכנסת כפי מנהג בני רומי בירושלם עיר הקדש לפי החלטת ועד בית סיריני בראשותו של פרופ׳ ב״צ דינור, כמזכרת נצח של החלוץ הראשון מאיטליה חיים אנצו סיריני (רומא תרס״ה — דאכאו תש״ד) שנפל בידי האויב אחרי שצנח באיטליה בזמן מלחמת העולם השניה. תנצב״א׳[23] (ראו תצלום ההקדשה בסוף הפקסימיליה).

המסורת האיטלקית הפוסקת לפי הירושלמי, ראו במיוחד בעמ׳ 232–233 וכן במאמרו של יודלוב בספר זה, עמ׳ 34.

20 ברכת השיר מופיעה גם ב׳סידורילו׳ (שונצין רמ״ו). על המחלוקת בעניין אמירת הברכה בסופה, ראו: ספר שבלי הלקט השלם לר׳ צדקיה ב״ר אברהם מן הענוים (מהדורת שלמה בובר), ווילנא תרמ״ז, סימן קכט, עמ׳ 101. במנהג רומניא היה נהוג לומר ברכת השיר בנוסח דומה מאוד לטקסט שהובא למעלה, בשחרית של שבת וכן במוצאי שבת (כמו במנהג רומא). ראו: דניאל גולדשמידט, ׳על מחזור רומניא ומנהגו׳, הנ״ל, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש״ם, עמ׳ 133, 137; וכן נהגו לאומרה במנהג סיציליה, אך ללא חתימה (ברכה): סרמוניטה, נוסח התפילה של יהודי סיציליה, לעיל הערה 15, עמ׳ 174. אמירת ברכת השיר היא מנהג אופייני, המשותף למנהגי רומא ורומניא ושלמיטב ידיעתי לא צוין עד כה בספרות. תפילה זו היא — ללא ספק — שריד ממנהג תפילה ארץ ישראלי. על ׳תפילת השיר׳ (׳צלאה אלשיר׳) לפי מנהג ארץ ישראל ראו: עזרא פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ־ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ״ח, עמ׳ 217–257, וראו במיוחד עמ׳ 232, הערה 64 ובעמ׳ 246, קטע [קב] בסוף.

21 סרמוניטה, לעיל הערה 15, עמ׳ 185; שלמה צוקר, מחזור מוסקוביץ, לעיל הערה 16, עמ׳ 29–30. ראו גם יודלוב בספר זה, עמ׳ 17, הערה 28. כידוע כך המנהג בסדר רב עמרם גאון וגם אצל הרמב״ם.

22 בדפוס רמ״ו, ׳סדר ברכת המזון׳ נדפס בראשי פרקים בלבד לאחר ׳דין סדר זימון׳. לנוסחה לפי ׳סדר חיבור ברכות׳, ראו בספרו של אברהם שכטר, לעיל הערה 9, עמ׳ 92–94 ובמאמרו של יצחק עקיבא סץ, בקובץ מחקרים זה.

23 ח״א סיריני נרצח ביום ב בכסלו תש״ה (18 בנובמבר 1944) ולא בשנת תש״ד. ראו: איתיאל מילאנו, שלמה א׳ נכון, דניאל קארפי (עורכים), ספר זכרון לחיים אנצו סיריני: כתבים על יהדות רומא, ירושלים

בעותק שלפנינו נוסף ניקוד בכתב יד במילות־פתיחה (איניציאלים), ולפעמים נוספו טעמי מקרא בכתב יד בפרשיות ובהפטרות. לעתים סומנו פרקי תהלים (מספר הפרק) והסליחות שנהוג לומר ביום הכיפורים, כנראה בקהילתו של בעל ספר קודם. כמו כן נוספו כותרי־עמוד בכתב יד לרוב העמודים. לעתים קרובות צוינו חילופי נוסחאות, ובעיקר נוספו מילים, משפטים ותפילות שנשמטו בטעות על ידי המדפיסים (כדוגמת ברכת ׳מגביה שפלים׳ בחלק א, דף 3א; פסוק מתוך קריאה לר״ה שהושמט בקונטרס ב, דף 8ב ; המשפט: ׳פר ושעיר של יום הכפורים שחיטתן בצפון׳ בח״א דף 3ב; ׳ובשקוציהם׳ ח״א, דף 39א; ׳עתדים חמשה׳ בדף 45ב ועוד הרבה), או כאלה שנשמטו מחמת הצנזורה. בתפילות הקבע לדוגמה, יש שני סוגי השמטות שכיחות: (א) נוסח ׳ברכת ולמלשינים׳, ובה התיבות ׳וכל המינים׳ נמחקו ותחתן נכתב ׳וכלם׳ כמו כן המשפט ׳ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר׳ גורד לחלוטין.[24] (ב) תפילת ׳עלינו לשבח׳ במקומות שונים צונזר. בסוף הספר (חלק ב, דף 154ב) חתימת הצנזור: Camillo Jaghel 1611 Lugo.[25]

בשולי המחזור נוספו בכתב יד טקסטים ארוכים בכתב בינוני איטלקי מסוף המאה הט״ו:

(א) זולת לשבת הגדול לר׳ יהודה בן מנחם ׳ארוסת אמונה, ארוסת צדק ומשפט׳.[26]

(ב) נוסח מקוצר של ׳אמת ויציב׳, כנראה לשבת הגדול (ח״א, דף 67ב): ׳אֱמֶת וֶאֱמוּנָה נָכוֹן וְקַיָּם וְיָשָׁר וְנֶאֱמָן וְטוֹב הַדָּבָר הַזֶּה עָלֵינוּ עַל אֲבוֹתֵינוּ עַל בָּנֵינוּ וְעַל דּוֹרוֹתֵינוּ וְעַל כָּל דּוֹרוֹת זֶרַע יִשְׂרָאֵל עֲבָדֶיךָ: עַל הָרִאשׁוֹנִים וְעַל הָאַחֲרוֹנִי׳ עוֹלָם וָעֶד חָק וְלֹא יַעֲבוֹר. אֱמֶת שֶׁאַתָּה הוּא יי אֱלֹהֵינוּ וֵאלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ עוֹלָם וָעֶד אַתָּה מַלְכֵנוּ מֶלֶךְ אֲבוֹתֵינוּ מַהֵר גְּאָלֵינוּ כְּגָאַלְתָּ אֶת אֲבוֹתֵינוּ אֱמֶת מֵעוֹלָם שִׁמְךָ הַגָּדוֹל עָלֵינוּ נִקְרָא בְּאַהֲבָה וְאֵין אֱלֹהִים עוֹד זוּלָתֶךָ:׳.[27]

(ג) מעריב לשבועות ׳אל נגלה בסיני, וגם אנכי ה׳׳[28] (ח״א, דף 131א).

(ד) קינה לתשעה באב ׳אש תוקד בקרבי, בעלותי על לבי׳[29] (ח״א, דף 160ב).

תשל״א, עמ׳ 39. ראו צילומים מתוך המחזור בספר זה, עמ׳ 40 וכן בספרו של שלמה א׳ נכון, ארונות קודש ותשמישי קדושה מאיטליה בישראל, תל אביב תש״ל, עמ׳ 46.

24 גולדשמידט, מנהג בני רומא, לעיל הערה 5, עמ׳ 159. ראו: ח״א, דפים 11א, 52א, 61א, 62א, 77ב, 145א, 157ב, 165ב ובח״ב דפים 10ב, 15, 19, 22ב, 32א, 51, 59ב, 75א, 81א, 92ב, 99א, 101א, 133ב ועוד.

25 William Popper, *The censorship of hebrew books*, New York 1899, pp. 100–102, 104, 123, appendix; Daniele Nissim, ‘Notarelle di storia ebraica: I. Chi era Camillo Jaghel’, *La Rassegna Mensile di Israel* 39 (1973), p. 184. נסים מייחס את זהותו של הצנזור לר׳ אברהם יגל גאליקו. לעומת זו ראו יודלוב, בספר זה, עמ׳ 27 והערה 57.

26 ישראל דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א7556; גולדשמידט, מנהג בני רומא, לעיל הערה 5, עמ׳ 174 (לפי גולדשמידט, הפיוט טרם פורסם).

27 נוסח זהה, הפותח: ׳אמת ויציב׳ במקום ׳אמת ואמונה׳ מובא במחזור כמנהג האשכנזים, וניציאה ש״ס, ח״א, דף קמח, עמוד א; וראו גם: מחזור פסח לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת יונה פרנקל, ירושלים תשנ״ג, עמ׳ 93, והוא כידוע נוסח ׳אמת ויציב׳ לפי מנהג אשכנז המערבי שאומרים בימים בהם קוראים פיוטים. לא ידוע לי על מנהג דומה אצל האיטליאניים ולא ברור אם נוסח זה נאמר בערבית של שבת הגדול בשינוי לשון (׳ואמונה׳) וצ״ע.

28 אוצר השירה והפיוט, א3901; גולשמידט, שם, עמ׳ 174.

29 אוצר השירה והפיוט, א7736; מחזור בולוניה, ש׳–ש״א, ח״א קונטרס כו, דפים 1–2א.

(ה) סילוק לשבת שלפני ראש השנה לר׳ יוסף בן מתתיה ׳אלכה ואשובה אל מלך דר בנהורא׳[30] (ח״ב, דף 10א).

(ו) מעריב לראש השנה ׳אמוני נבונים, בתוקעם בירח איתנים׳[31] (ח״ב, דף 10ב).

(ז) תוכחה לרבינו בחיי, ׳ברכי נפשי את ה׳ וכל קרבי את שם קדשו׳[32] (ח״ב, דף 53א).

ברצוני להודות לכל מחברי המאמרים שכונסו בקובץ המחקרים, ובפרט ל׳בעל האכסנייא׳ פרופ׳ ראובן בונפיל, זריז המזרז את הזריזים, על העצות הנבונות שהשיא בשלבי העריכה של הספר. חן חן לצלם ארדון בר־חמא, לליאורה הרציג, העורכת הלשונית, לרוחמה פיפרנו־באר לעיצוב שתי המפות המצורפות לעיל, ולד״ר אליהו צ׳ בן זמרה, יו״ר חברת יהודי איטליה לפעולה רוחנית שהרשני להשתמש בעותק המחזור שבמוזיאון יהדות איטליה לצורך הפקת הפקסימיליה; ואחרון אחרון חביב — עונג לי להביע תודה מקרב לב לעובדי דפוס גרפית ולמנהלו, שמעון חן, על שיתוף הפעולה בהכנת שני הספרים ובהדפסתם.

אמ״פ

30 אוצר השירה והפיוט, א5139 (על פי צונץ, עמ׳ 370).

31 אוצר השירה והפיוט, א5611; גולדשמידט, שם, עמ׳ 176.

32 מחזור בולוניה, ש׳–ש״א, ח״ב, קונטרס ט, דפים 2ב–3א.